

В.М. Степанчук

«БАЛКАНСЬКИЙ МІСТ» У ПОЧАТКОВОМУ ОСВОЄННІ ТЕРИТОРІЇ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ

Висвітлено сучасний стан дослідження основних аспектів питання початкового залюднення території сучасної України в нижньому палеоліті з південно-західного напрямку — через Балканський півострів.

К л я ч о в і с л о в а: ранній палеоліт, початкове залюднення території України, «балканський міст».

Питання часу і шляхів початкового заселення території півдня Східної Європи, суттєва частина якої складає територію сучасної України, безумовно, входить до числа базових проблем вітчизняного палеолітознавства. Одним із імовірних шляхів просування давнього населення в Європу виступає так званий «балканський міст». Яким же чином, виходячи із сучасного стану знань про перебіг подій на початку історії заселення європейського континенту, можна оцінювати роль Балкан в освоєнні земель, що нині входять до складу України?

Загальноісторичний контекст

Відомо, що територія сучасної України не була від початку освоєна палеолітичною людиною. Сьогодні вважається доведеним, що витоки людства і початкові етапи його історії пов'язані з Африкою. Першими за межі африканської колиски вийшла людина з прямою ходюю (*Homo erectus*) і близькі до неї форми (*Homo ergaster*). Вважають, що це сталося близько 1,5–2,0 млн років тому. Наступна потужна хвиля міграцій з Африки пов'язується з поширенням нового виду — *Homo heidelbergensis*, або людиною з Гейдельберга, названою так за місцем першого відкриття в Європі. Цей масовий вихід з території Африки датують часом близько 350–400 тис. років тому. Проте найдавніші за віком знахідки решток *Homo heidelbergensis* або іншого, але дуже близького, виду в Європі зараз датуються близько 800 тис. років тому (знахідки в Іспанії, в Атапуерці). Тому не виключають також, що між означеними вище двома «виходами з Африки» мала місце ще одна, проміжна, хвиля раннього роз-

селення, що датується десь близько 800 тис. років тому. Вважають, що африканські *Homo heidelbergensis*, що потрапили в Європу, дали початок неандертальцям, тоді як їхні родичі, що залишилися в Африці, є безпосередніми предками сучасної людини, *Homo sapiens*. Такими є, в дуже узагальненому вигляді, сучасні уявлення про перші етапи залюднення євразійських просторів, хоча, звичайно, детальніші аспекти проблеми про час, умови і напрямки початкового розселення палеолітичних колективів є вельми дискусійними (Arribas, Palmqvist 1999; Var-Yosef, Belfer-Cohen 2000; Kozłowski 2005; Любин, Беяева 2006; Амирханов 2007а; Деревянко 2009).

Представники всіх згаданих предкових видів уміли виготовляти та використовувати кам'яні знаряддя, але форми виробів та технологія їх виготовлення на різних етапах суттєво різнилися. Давніші гомініди робили знаряддя з річкових гальок чи фрагментів кам'яної сировини, використовуючи також і відщепи — відходи такого виробництва, іноді додатково ретушуючи їхні краї. Вважається, що ця технологія — так зв. олдованська, «нуклеусно-відщепова», або модель 1, — характерна для стоянок, залишених представниками першої, найдавнішої хвилі виходу з Африки, тобто *Homo erectus*.

Нашадок еректусів — гейдельберзька людина — значно вдосконалила і самі знаряддя, і способи їхнього виготовлення. На її стоянках знаходять сплюснені, ретельно оббиті з обох поверхонь знаряддя овальної, підтрикутної та ін. форм — так зв. біфаси. Технологія біфаса (рубиле) отримала найменування ашельської, або моделі 2. Подальший прогрес у техніці обробки каменю пов'язаний з переносом основного акценту на виготовлення стандартизованої

Рис. 1. Основні нижньопалеолітичні пам'ятки Балкан, Східної Європи та Кавказу, згадані у тексті: 1 — Караїн, 2 — Дурсунлу, 3 — Гьоксу, 4 — Яримбургаз, 5 — Ескіче-Сирті, 6 — Коккінопілос, 7 — Петралона, 8 — Козарніка, 9 — Аргеш, 10 — Гура Доброжеї, 11 — Королеве, 12 — Малий Раковець, 13 — Лука-Врублівецька, 14 — Меджибіж, 15 — Непорогове, 16 — Дубосари, 17 — Погребя, 18 — Маслове, 19 — Кодак, 20 — Маячний, 21 — Гаспра, 22 — Ечкі-Даг, 23 — Цимбал, 24 — Богатирі, Родники, 25 — Герасимівка, 26 — Хрящі, 27 — Треугольна, 28 — Кударо, 29 — Дманісі, 30 — Азих, 31 — Айнікаб, Мухкай, 32 — Дарвагчай, 33 — Рубас

заготовки — спочатку відщепу, а потім пластики — хронологічно вже виходить за межі нижнього палеоліту.

Якими ж шляхами давні гомініди потрапляли до Європи?

Вважають, що пересування давнього населення були тісно пов'язані з міграціями великих представників фауни. Отже, розселення з Африки, найімовірніше, йшло суходолом через Аравійський півострів і Близький Схід, і цілком справедливо вважають, що один з основних напрямків початкового проникнення давніх гомінідів і до Європи, і до Азії пролягав через Близький Схід (Manzi 2001). Щоправда, існує чимало прихильників ідеї початкового проникнення їх до Європи через Гібралтар або Сицилію: тобто початкове розселення *Homo erectus* чи *Homo heidelbergensis* не пов'язують виключно ані з міграціями великих тварин, ані з сухопутними шляхами. Зазначимо принагідно, що ймовірність тих же шляхів і тих же напрямків розселення активно дискутується і для пізнішої важливої в історії людства події, а саме, для двох етапів масового виходу з африканського континенту анатомічно сучасної людини.

Подальше розселення з території Близького Сходу могло йти різними шляхами: через Балкани, Кавказький хребет, азіатські території в

обхід Каспійського моря. Південь і південний схід Східної Європи міг заселятися й іншим чином: спочатку також з території Близького Сходу, але або вздовж східного узбережжя Чорного моря і далі до Криму, або вздовж західного узбережжя Каспійського моря із закавказького центру розселення гомінідів, тобто фактично безпосередньо з азіатського регіону, оминувши «балканський міст».

Так чи інакше, з моменту проникнення до Леванту давні гомініди у подальшому просуванні потрапляли на територію і сучасної України: пам'ятки, вік яких становить 400—600 тис. років, а інколи досягає і 1,0—1,4 млн років, відомі і в Україні, і на сусідніх теренах: у Туреччині, Греції, Болгарії, Росії (рис. 1). Територія сучасної України, завдяки своєму географічному положенню, являє собою певну перехідну зону між Центральною та Південно-Східною Європою (прилучаючи сюди й Балкани) та Кавказом і віддаленішими територіями на схід та північ. І вона безпосередньо пов'язана, щонайменше, з двома вірогідними шляхами поширення людини з Африки через Малу Азію, тобто через Босфор або Кавказ і далі Передкавказзя. В цьому сенсі, як бачимо, балканський шлях початкового освоєння території сучасної України не є винятковим, але, принаймні, одним із ві-

рогідних. Це дозволяє припускати, що початкове освоєння Балкан і півдня Східної Європи може характеризуватися певними загальними закономірностями і, не виключено, подібною послідовністю і близькою хронологією основних культурно-історичних подій.

Загальногеографічний контекст

Уже сама географічна позиція Балканського півострова природним чином зумовлює визначення цього регіону як «мосту» чи своєрідного «перехрестя» на шляху між Європою і Азією.

Якщо Балканський півострів слугував «мостом» заселення для всього європейського континенту, то цілком очевидно і те, що за раннього палеоліту Балкани одночасно були своєрідним «перехрестям» шляхів подальшого просування населення на нові території. Так, для колективів гомінідів, що в різний час проникали на півострів, саме цей регіон міг слугувати вихідним пунктом для розселення їх у найрізноманітніших напрямках: уздовж Далматинського узбережжя і далі на захід; через Дунайський коридор і далі на північ, у Придунайську низовину і до Центральної Європи; через долину Нижнього Дунаю на територію сучасної Румунії; уздовж східних відрогів Карпат та долину Дністра на північ, на схід до Північного Причорномор'я та Криму й далі на схід і північний схід.

Поведінковий контекст

Встановлено, що для раннього (нижньопалеолітичного) часу більш характерним було тяжіння стоянок до морського узбережжя і передгір'їв великих гірських систем (див., напр.: Васильєв и др. 2008; Деревянко, Шуньков 2009). Надалі, в середньопалеолітичний час, найбільше привабливими для населення, як це встановлюється за матеріалами пам'яток України, були ділянки розчленованого мозаїчного ландшафту передгір'їв, височин і долин великих річок (Степанчук 2007), де поєднувалися біологічні, мінеральні і водні ресурси. Початкові етапи верхнього палеоліту, практично до часу максимуму останнього зледеніння, характеризувалися принципово подібними стратегіями освоєння території, в усякому разі, якщо йдеться про українські пам'ятки (Steranchuk et al. 2009). Виходячи з таких закономірностей, слід констатувати, що протягом більшої частини палеоліту в межах Балкан і південного заходу Східної Європи потенційно найпривабливішими для освоєння мисливцями-збирачами були: північний схід сучасної Греції, європейська частина Ту-

реччини, Болгарія, Крим, південь Східноєвропейської рівнини, що обіймає території сучасних Румунії, Молдови, України і Російської Федерації, та північне Передкавказзя.

Стислий огляд джерельної бази

Найважливішими пам'ятками нижнього палеоліту на території сучасної Туреччини є печера Яримбургаз та стоянки простонеба Ескиче-Сирті в європейській частині Босфору та Ѓоксу на його азіатському узбережжі (Runnels, Ozdogan 2001; Kuhn 2002; Dinçer, Slimak 2007). Яримбургаз представлений чоперами, чоппінгами та численними знаряддями на сколах з іррегулярними зубчастими лезами, знайденими в шарах, які належать до другої половини середнього плейстоцену, до періоду між 9 і 6 киснево-ізотопними стадіями (KIS). Знахідки в Ѓоксу пов'язуються з похованим ґрунтом, вік якого сягає 400 тис. років. Важливі відомості про нижній палеоліт на теренах країни дають добре документовані Дурсунлу і особливо Караїн, хоча ці пам'ятки географічно більше віддалені від Босфору (Kuhn 2002). Вік комплексу Дурсунлу, представленого нуклеусно-відщеповою індустрією і знаряддями з кварцу, оцінюється на рівні близько 1 млн років Нижні чотири стратиграфічні пачки Караїну відносять до нижнього палеоліту. Індустрія пачки А, вік якої перевищує 350 тис. років, представлена дрібними зубчастими і виімчастими формами знарядь і знаходить аналогії в матеріалах Яримбургаз; індустрії з юнітів В—Е, вік яких визначається між 350—300 тис. років, відмінні від матеріалів, виявлених у юніті А, і подібніші до так зв. ашелоябрудьєну центрального і південного Леванту (посилання див.: Kuhn 2002). Варто зауважити, що на території Туреччини досі не відомі виразні нижньопалеолітичні пам'ятки з рубилами, хоча є повідомлення про поодинокі знахідки таких виробів (Dinçer, Slimak 2007).

Нижньопалеолітичні місцезнаходження *Греції* датуються близько 250—350 тис. років (Darlas 1995) і представлені як інвентарем з біфасами, так і суто відщеповими індустріями у супроводі знарядь на гальках. Проте всі ці пам'ятки, як правило, не стратифіковані та представлені підйомними матеріалами, зокрема, і в північній частині країни (Harvati et al. 2008). Є повідомлення про знахідку відщепових комплексів (Алонакі, Айос), а також поодиноких рубил у стратифікованому контексті (Коккінопілос, Ормос Одісеос) у південному Епірі. Ймовірний вік цих знахідок оцінюється між 200 та 150 тис. років (Runnels, Andel 2003; Tourloukis 2009). Інші, як стверджується,

Рис. 2. Череп *Homo heidelbergensis* з печери Петралона, Греція (за Г.П. Райтмайром)

стратифіковані пам'ятки, на яких трапилися і рештки гомінідів, і кам'яні вироби, опубліковані недостатньо. З-поміж таких прикладів — печера Петралона, всесвітньо відома завдяки знахідці черепа гейдельбержця (рис. 2), та не менш знана серед антропологів Апідіма. Останнім часом з'явилися повідомлення про давніші знахідки. Йдеться, зокрема, про знахідку на о. Корфу ізольованого чоппінга, вірогідно пов'язаного з відкладами, вік яких становить близько 750 тис. років, а також про серію підйомних на вигляд архаїчних матеріалів на о. Крит (Mortensen 2008).

Найважливішою нижньопалеолітичною пам'яткою *Болгарії*, безперечно, є печера Козарніка. Нижньопалеолітичні артефакти пов'язані з літологічними шарами 14—11а стратиграфічної послідовності печери. Ці верстви на підставі багатих природничонаукових свідочств зіставляються з нижнім плейстоценом і датуються від 1,6 млн до 400 тис. років. При цьому межа зворотної полярності Брюнес-Матуяма прослідковується на рівні низів шару 11e (Guadelli et al. 2005; Fernandez, Crégut-Bonnoure 2007). Загалом індустрія нижньопалеолітичних шарів Козарніка визначається як «неашельська» нуклеусно-відщепова. Іншими словами, у ній відсутні рубила. Надзвичайно цікаво, що в матеріалах «верхньої частини» пачки, у відкладах, що передують межі Брюнес-Матуяма, знайдено атипові біфаси (Ivanova 2003). Дослідники пам'ятки висловлюють думку про те, що це так зв. «протомустье» нижньопалеолітичного шару 11a (11 КІС) може бути генетичним попередником східнобалканського левалуа-мустье з листоподібними вістрями (Сираков, Гуадели 2005). Окрім стратифікованих, у Болгарії є кілька пунктів з підйомними матеріалами, ймовірно, нижньопалеолітичного віку (зокрема, Кременете та Широка Поляна), специфіка яких полягає в наявності біфасіальних форм (Ivanova 2003).

У *Румунії* відома досить значна кількість місцезнаходжень нижнього палеоліту, проте вони

представлені здебільше або підйомними матеріалами, або поодинокими знахідками. Серед пам'яток, зокрема, виділяється ареал долини р. Аргеш, де зібрано численні, хоча й поверхневі, серії архаїчних кам'яних виробів, що попередньо датуються нижнім та середнім плейстоценом (Chirica, Borzias 2005), хоча ця думка піддається критиці (Doboş 2008). В ареалі Північного Причорномор'я знахідки ізольованих кам'яних артефактів у стратифікованому контексті відомі в печері Гура Доброжеї (Prănescu 1999).

Розташовані в межах Східноєвропейської рівнини та територіально найбільше наближені до України нижньопалеолітичні пам'ятки *Молдови* є нечисленними та представлені і поодинокими поверхневими, і стратифікованими комплексами, як от Дубосари (КІС 12—16 або 17—19) та Погреба (КІС 9—11 або 12) (Аниюткин 1994; Anisyutkin 2008).

Кубань та прилеглі ареали Північно-Західного Передкавказзя на території *Російської Федерації* представлені нечисленними, але іноді стратифікованими пам'ятками в Герасимовці, Хрящах, Цимбалі та ін., які датують різними етапами середнього плейстоцену (Праслов 1984; Любин 1998; Васильев и др. 2008). Ключовими серед них для аргументованого еоплейстоцен—нижньоплейстоценового віку постають Богатирі та Родники (Шелинский, Кулаков 2005; Shshcelinski et al. 2008), що досліджуються на Таманському півострові і представлені виразними серіями археологічних матеріалів у супроводі багатих палеонтологічних і різноманітних біостратиграфічних даних. Не менше важливими є нещодавно відкриті дагестанські пам'ятки, як от Рубас, Мухкай, Дарвачай та інші подібні, також датовані еоплейстоценом та нижнім плейстоценом. Дагестанські нижньопалеолітичні місцезнаходження виявлені і в низовинах Каспійського узбережжя (Anoikin 2008), і в гірській місцевості східного Кавказу (Амиханов 2007; 2007а). Ці нові дані суттєво доповнюють раніші повідомлення про такі важливі кавказькі пам'ятки як Дманісі в Грузії (Vekua et al. 2002), Кударо в Осетії, Азих у Азербайджані (Любин 1998а) та Треугольна печера на Північному Кавказі (Дороничев и др. 2007). Свідчення ранньої появи та тривалого побутування нижньопалеолітичних пам'яток у Кавказькому регіоні заслуговують на особливу увагу, оскільки сигналізують про велику ймовірність заселення західного сегмента Східноєвропейської рівнини, зокрема і території сучасної України, зі сходу — з боку Кавказу.

Таким чином, достовірні нижньопалеолітичні пам'ятки, вік яких становить 400—600 тис. років,

а інколи сягає 1,0—1,4 млн. років, відомі в країнах, що сусідять з Україною, а саме: в Туреччині, Греції, Болгарії та Росії. Та чи є пам'ятки такого віку на території України?

Є, хоча і вкрай нечисленні та поганої збереженості. Попри досить довгу історію дослідження палеоліту в Україні, донедавна тут було відомо лише кілька нижньопалеолітичних місцезнаходжень, хоча пізніших, середньопалеолітичних пам'яток, зафіксовано багато (Гладилин 1985; 1997; Степанчук 2006). Це можна пояснити різними причинами, включаючи тафономію, недостатню інтенсивність польових пошуків і низьку щільність давнього населення. Геостратиграфічна позиція пам'яток нижнього палеоліту України визначається, головним чином, на основі колонки Королевого I та співвідноситься з часом приазовського-тилигульського/потягайлівського горизонтів української схеми (Gozhik et al. 2001), або з КІС 23—12/9, між 950—750 та 450/300 тис. років тому.

Майже три десятиліття Королеве I, розташоване на захід від Карпат, було фактично єдиним стратифікованим нижньопалеолітичним місцезнаходженням в Україні, або, швидше, конгломератом окремих різночасових пунктів. Виняткове значення мають комплекси VIII та VII Королевого, які — як це засвідчено геостратиграфічними, споро-пилковими та геомагнітними даними — пов'язані із седи-ментами, що залягають нижче межі Брюнес-Матуяма (Гладилин 1985; Гладилин, Ситливий 1990; Haesaerts, Koutrakovska 2006; Levkovskaya, Haesaerts, Adamenko 2008). Проте Королеве I, так само як і нещодавно відкриті нижньопалеолітичні шари на стоянці Малий Раковець IV (Рыжов и др. 2009), географічно розташовані вже не у Східній, а Центральній Європі, отже, безпосередньо не стосуються проникнення нижньопалеолітичного населення на східно-європейські терени.

Лише кілька вірогідних нижньопалеолітичних пунктів було відкрито в східноєвропейській частині континентальної України та Криму. Деякі поверхневі знахідки в Криму дають добірки, що нагадують олдованські комплекси, як, приміром, галькові вироби з Гаспри та Ечки-Дагу, для яких припускається належність до хронологічного інтервалу між дунай-гюнцем та гюнц-мінделем (Zuk 1995). Мікроіндустрія ще одного кримського місцезнаходження — Мису Маячний — також має досить архаїчний вигляд, зокрема через застосування специфічної технології розщеплювання, а також своєрідні типи виробів (Stepanchuk et al. 2010). Пам'ятки Меджибіж (рис. 3) і Масло-

ве, нижньопалеолітичний вік яких більш аргументований ширшим колом природничо-наукових даних, відносяться вже до міндель-рису (Пясецкий 2001; Рековец 2001; 2001a; Rekovets, Chepalyga, Povodyrenko 2007; Степанчук та ін. 2009; Stepanchuk 2009). Більше дискусійним є віднесення до числа нижньопалеолітичних поверхневих матеріалів, наприклад, з Луки-Врублівецької або Непоротового.

Обговорення

Виходячи з наявних даних щодо поширення нижньопалеолітичних пам'яток, тенденцій освоєння територій на той час та загальної географічної позиції Балкан та більшої частини сучасної України, можна дійти такого висновку: за доби нижнього палеоліту згадані ареали являли собою транзитні зони, якими колективи гомінідів пересувалися в поступі піонерного освоєння нових територій. Беручи до уваги, що рухалися ці групи з африканського континенту, природним посередником між ним і Євразією був Близький Схід. Деякі з близькосхідних нижньопалеолітичних пам'яток є ключовими для інтерпретації часу й обставин перших масових виходів з Африки. Хоча і висловлюється думка про те, що інвентар моделі 1 є всього лише поведінковою фацією ашельського індустрійного комплексу (Clark, Schick 2002), проте гальково-відщеповий комплекс Убейдії схильні розглядати як епізод першої хвилі розселення, а Гешер Бенот Я'аков, датований близько 800 тис. років тому, як приклад другого епізоду раннього «виходу з Африки», в цьому випадку населення, що практикувало виготовлення рубил (Bar-Yosef 1994; Goren-Inbar et al. 2000). Стосовно ж близькосхідно-балканського напрямку проникнення гомінідів до Європи, то у всіх випадках він, за традиційними уявленнями, відіграв важливу роль, але, можливо, інколи провідну, а інколи другорядну (Bar-Yosef 1998; Mellars 2004; 2005; Kozłowski 2005). Зокрема, наголошують на особливій ролі Гібралтару як каналу залюднення Європи носіями спочатку гальково-відщепових, а потім рубилових комплексів (Kozłowski 2005).

Враховуючи тяжіння найдавніших пам'яток до смуг морського узбережжя і передгір'їв, не дивно, що і Балкани, і південь Східної Європи, і Кавказ дають свідчення раннього проникнення людини. Найдавніші місцезнаходження в цих регіонах зафіксовані на Тамані (Богатирі, Родники в Російській Федерації) та Родопах (Козарніка в Болгарії). В обох випадках йдеться про індустрію моделі 1 (олдованської), вік яких

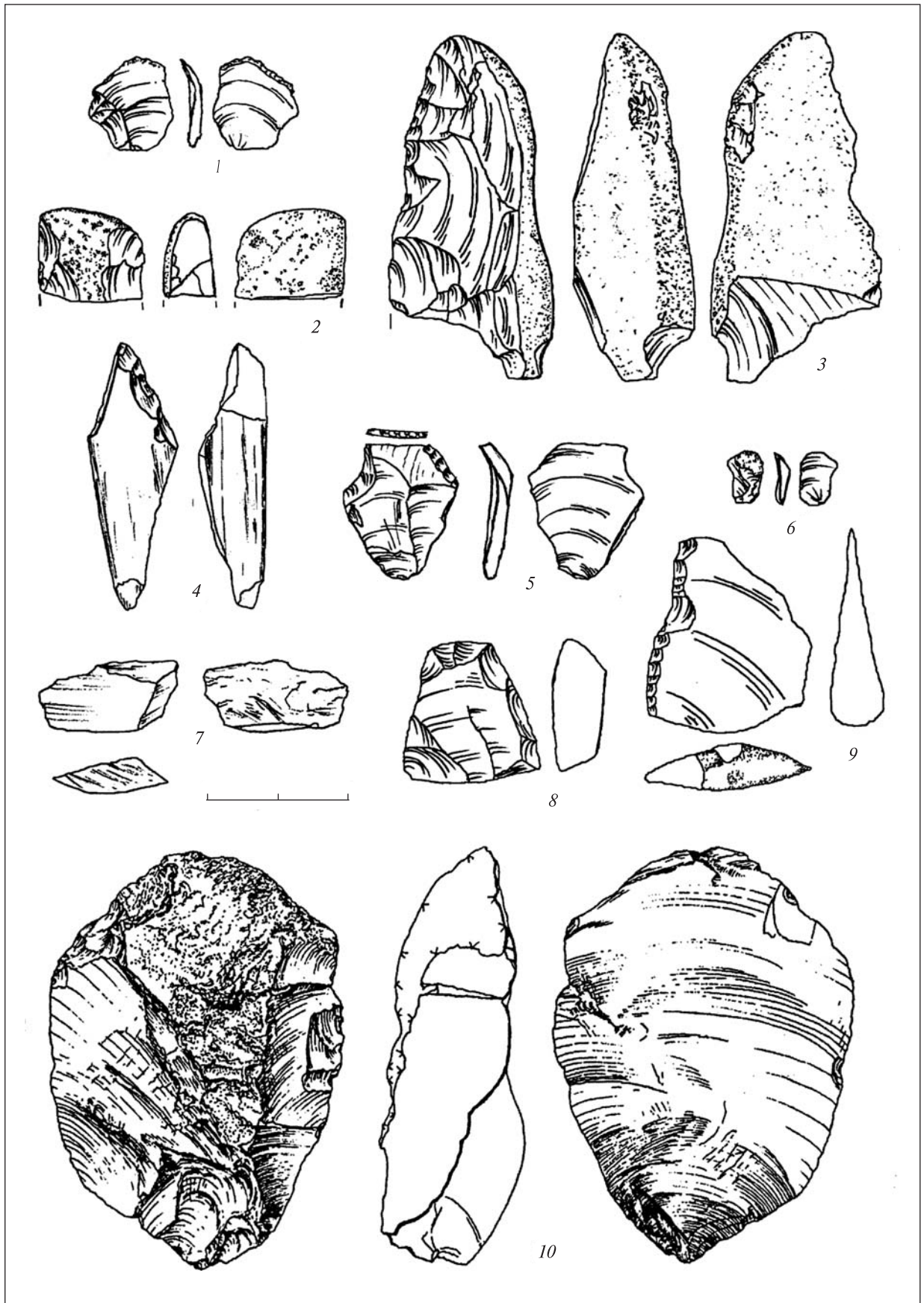

Рис. 3. Меджибіж. Гольштейнський (міндель-риський) комплекс. Кам'яні (1–3, 5, 6, 8–10) та кістяні (4, 7) артефакти (8, 9 — за: В.К. Пясецький 2001, 10 — за: Rekovets et al. 2007)

перевищує 1,2—1,4 млн років. Інші пам'ятки, відкриті, зокрема, і на території України, мають різний вік, підтверджений природничонауковими даними або вірогідний, що коливається в межах від 1 млн до 400 тис. років. Просторове поширення найдавніших індустрій не дає можливості віддати однозначну перевагу будь-якому напрямку розселення гомінідів часу першої хвилі масових міграцій з Африки. Сьогодні, враховуючи відсутність пам'яток, вік яких більше 1 млн років на території Анатолії, відкриття Дманісі (1,6—1,8 млн років), а також нещодавно виявлені численні місцезнаходження в Дагестані (Амирханов 2007; 2007а; Апоікін 2008; Дерев'яно, Шуньков 2009), більш обґрунтованим є варіант заселення Східної Європи (включаючи Північне Причорномор'я) і Південної (Балкани) зі сходу, з боку Кавказу і Передкавказзя. В такому сценарії саме Північне Причорномор'я могло бути «коридором» для заселення Балкан, а також Центральної Європи.

З іншого боку, суттєвим є те, що процес заселення території за нижнього палеоліту мав характер повторюваного піонерного освоєння ареалів з багатими і передбачуваними біологічними і мінеральними ресурсами невеликими групами прийшлого населення з великими хронологічними лакунами між окремими епізодами заселення. Таким чином, не може йти про тривале безперервне заселення і, отже, про спадковість населення і традицій. Тому ймовірна траєкторія розселення з Близького Сходу через Кавказ та південь Східної Європи до Південно-Східної Європи є лише одним із варіантів реконструкції реальних подій на етапі першої хвилі заселення Євразії, на сьогодні більш вірогідний завдяки наявній комбінації доступних фактів. Можливі й інші трактування. Так, приміром, переважання на теренах Анатолії, Балканського півострова і півдня Східної Європи пам'яток з «нуклеусно-відщеповим» інвентарем не виключає і «балканський» варіант просування носіїв технологій моделі 1 з Близького Сходу до Європи (Степанчук 2006). Так чи інакше, наявні дані не суперечать уявленням про доволі інтенсивний процес залюднення євразійських просторів через Близький Схід.

Пам'ятки з індустріями технологічної моделі 2 (індустрії з рубилами) дуже численні у Західній Європі (Santonja, Villa 2006) і відомі на Кавказі (Любин 1998; Любин, Беляева 2006). Їхня рідкісність і пізніший вік на Балканах і практична відсутність у Східній Європі, можливо, свідчать про те, що раннього масового проникнення носіїв ашельських ін-

дустрій через Балкани в Європу, зокрема і на південь Східноєвропейської рівнини, найімовірніше, не було. Поява на Балканах місцезнаходжень з рубилами відноситься до часу не давніше за міндель-рис (Runnels, Andel 2003; Dinçer, Slimak 2007), а на півдні Східної Європи вони зовсім відсутні (Степанчук 2006; Дороничев и др. 2007; Doronichev 2008). Це різко контрастує з територіями на сході і заході. На етапі масових міграцій *Homo heidelbergensis*, таким чином, роль балканського «мосту» в поширенні нової людності видається менш важливою. Наступний етап інтенсифікації пересувань первісного населення в ареалі Балкан та півдня Східної Європи за наявними джерелами пов'язується вже з періодом розвиненого середнього палеоліту, зокрема з часом останнього міжльодового періоду та зледеніння.

Висновки

Балканський півострів часто визначається як «передпокій» Європи або «коридор», чи «міст» до неї. Враховуючи географічну позицію півострова та, як одностайно вважають, африканське коріння всіх форм гомінідів, що будь-коли заселяли Європу, Балкани, поза сумнівом, були одним із основних транзитних шляхів, котрі сполучають два материки. Іноді Балкани визначають і як «перехрестя». І справді, палеолітичні групи, що потрапляли на півострів, у подальшому могли просуватися у різних напрямках, зокрема і на північний схід. Територія сучасної України безпосередньо межує з ареалом Балкан. Географічна суміжність природно зумовлює припущення, принаймні, про вірогідність початкового залюднення півдня Східної Європи через балканський «міст».

Аналіз наявних даних призводить до висновку про досить велику вірогідність початкового проникнення носіїв олдованських технологій на південь Східної Європи саме через Балкани. Натомість розселення носіїв індустрій з рубилами, швидше за все, йшло іншими шляхами, можливо через територію Центральної Європи.

На етапі нижнього палеоліту і Балкани, і південь Східної Європи (зокрема, Північне Причорномор'я) були важливими коридорами розселення давніх гомінідів. Напрямок і час пересувань населення можна трактувати по-різному, проте ці ареали, поза сумнівом, демонструють принципово схожу і синхронну динаміку культурних змін, незважаючи на невелику щільність населення і, відповідно, очевидну відсутність безпосередніх контактів між окремими анклавом.

- Амирханов Х.А. Олдованские стоянки Северо-Восточного Кавказа: предварительный отчет. — М., 2007.
- Амирханов Х.А. Ранний ашель Кавказа в свете новых исследований в Дагестане: проблема генезиса и основных типологических характеристик // Кавказ и заселение Старого Света. — СПб., 2007а. — С. 21—34.
- Анисюткин Н.К. Древнейшие местонахождения раннего палеолита на юго-западе Русской равнины // Археологические вести. — 1994. — 3. — С. 6—15.
- Васильев С.А., Деревянко А.П., Матишов Г.Г. и др. (ред.). Ранний палеолит Евразии: новые открытия. — Ростов-на-Дону, 2008.
- Гладилин В.Н. Ранний палеолит // Археология Украинской ССР. — К., 1985. — Т. 1. — С. 12—54.
- Гладилин В.М. Найдавніше населення на території України // Давня історія України. — К., 1997 — Т. 1. — С. 17—50.
- Гладилин В.Н., Ситливый В.И. Ашель центральной Европы. — К., 1990.
- Деревянко А.П. Древнейшие миграции человека в Евразии в раннем палеолите. — Новосибирск, 2009.
- Деревянко А.П., Шуньков М.В. (ред.). Древнейшие миграции человека в Евразии. — Новосибирск, 2009.
- Дороничев В.Б., Голованова Л.В., Барышников Г.Ф. и др. Треугольная пещера. Ранний палеолит Кавказа и Восточной Европы. — СПб., 2007.
- Любин В.П. Ашельская эпоха на Кавказе. — СПб., 1998.
- Любин В.П. Проблемы первоначального заселения человеком Кавказа и Евразии // Археологические вести. — 1998а. — 5. — С. 15—41.
- Любин В.П., Беляева Е.В. Ранняя преистория Кавказа. — СПб., 2006.
- Праслов Н.Д. Ранний палеолит Русской равнины и Крыма // Палеолит СССР. — М., 1984. — С. 94—134 (Археология СССР).
- Пясецкий В.К. Среднеашельское местонахождение Меджибож // Vita Antiqua. — 2001. — № 3—4. — С. 125—134.
- Рековец Л.И. Меджибож — местонахождение териофауны и многослойная палеолитическая стоянка человека в Украине // Вестник зоологии. — 2001. — 35 (6). — С. 39—44.
- Рековец Л.И. Териофауна и материальная культура местонахождения Меджибож // Vita Antiqua. — 2001а. — № 3—4. — С. 135—137.
- Рыжов С.Н., Матвишина Ж.Н., Пудовкина А.С., Левчук П.А. Стратиграфическое и планиграфическое изучение палеолитической стоянки Малый Раковец IV в Закарпатье // Vita Antiqua. — 2009. — № 7—8. — С. 60—71.
- Сираков Н., Гуаделли Ж.-Л. Разкопки на палеолитного находище Козарника, Белоградчишко // Археологически открытия и разкопки през 2004 г. — София, 2005. — С. 18—20.
- Степанчук В.Н. Нижний и средний палеолит Украины. — Черновцы, 2006.
- Степанчук В.Н. Динамика ресурсов жизнеобеспечения и освоение юга Восточноевропейской равнины в среднем палеолите // Вестник антропологии. — 2007. — Вып. 15. — Ч. 1. — С. 94—100.
- Степанчук В.М., Рыжов С.М., Матвишина Ж.М., Кармазиненко С.П. Нові дані до вивчення ранніх етапів освоєння території Східноєвропейської рівнини у палеоліті // Кам'яна доба України. — 2009. — 11. — С. 25—40.
- Щелинский В.Е., Кулаков С.А. Раннепалеолитическая стоянка Богатыри (палеонтологическое местонахождение Синяя Балка) на Таманском полуострове: результаты исследований 2003—2004 годов // Проблемы палеонтологии и археологии юга России и сопредельных территорий. — Ростов-на-Дону, 2005 — С. 116—118.
- Anisyutkin N.K. Early Paleolithic sites on the high terraces in the environs of Dubossary (The Lower Dniester) // Early Paleolithic of Eurasia: New discoveries. — Rostov-on-Don, 2008. — P. 117—118.
- Anoikin A.A. Early Paleolithic in the piedmont zone of Caspian shore of Dagestan (with particular reference to the materials from the Rubas valley) // Early Paleolithic of Eurasia: New discoveries. — Rostov-on-Don, 2008. — P. 119—121.
- Arribas A., Palmqvist P. On the Ecological Connection Between Sabre-tooths and Hominids: Faunal Dispersal Events in the Lower Pleistocene and a Review of the Evidence for the First Human Arrival in Europe // Journal of Archaeological Science. — 1999. — 26. — P. 571—585.
- Bar-Yosef O. The lower Paleolithic of the Near East // Journal of World Prehistory. — 1994. — 8 (3). — P. 211—265.
- Bar-Yosef O. The nature of Transitions: the Middle to Upper Paleolithic and the Neolithic Revolution // Cambridge Archaeological Journal. — 1998. — 8 (2). — P. 141—163.
- Bar-Yosef O., Belfer-Cohen A. Early Human Dispersals: The unexplored constraint of African diseases // E.R.A.U.L. — 2000. — 92. — P. 79—86.
- Chirica V., Borzicac I. Gisements du Paléolithique inférieur et moyen entre le Dniestr et la Tissa. — Iași, 2005.
- Clark J.D., Schick K. Acheulean archaeology of the eastern Middle Awash // Annales Sciences Géologiques. — 2002. — 104. — P. 51—121.
- Darlas A. The earliest occupation of Europe: The Balkans // C.W. Roebroeks, T. van Kolfschoten (eds.). The Earliest Occupation of Europe. — Leiden, 1995. — P. 51—57.
- Dinçer B., Slimak L. The Paleolithic of Turkish Thrace: Synthesis and Recent Results // Turkish Academy of Sciences Archaeology Journal (TÜBA-Ar). — 2007. — X. — P. 49—61.

- Doboş A.* The Lower Paleolithic of Romania: A Critical Review // *Paleoanthropology*. — 2008. — P. 218—233.
- Doronichev V.B.* The Lower Paleolithic in Eastern Europe and the Caucasus: A Reappraisal of the Data and New Approaches // *Paleoanthropology*. — 2008. — P. 107—157.
- Fernandez Ph., Crégut-Bonnoure E.* Les Caprinae (Rupicaprini, Ovibovini, Ovini et Caprini) de la sequence pléistocène de Kozarnika (Bulgarie du Nord): morphométrie, biochronologie et implications phylogéniques // *Revue de Paléobiologie*. — 2007. — **26** (2). — P. 425—503.
- Goren-Inbar N., Feibel C.S., Verosub K.L. et al.* Pleistocene milestones on the out-of-Africa corridor at Gesher Benot Ya'aqov, Israel // *Science*. — 2000. — **289**. — P. 944—947.
- Gozhik P., Matviishina Zh., Shelkoplyas V., Palienko V., Rekovets L., Gerasimenko N., Korniets N.* The Upper and Middle Pleistocene of Ukraine // *International Union for Quaternary research. INQUA Commission of Stratigraphy SU*. — Kyiv, 2001. — P. 3—37.
- Guadelli J.-L., Olive M., Tuffreau A.* La Belgique, l'Italie et l'Europe centrale. — C. Le Paléolithique // *Archéologies. Vingt ans de recherches françaises dans le monde*. — Paris, 2005. — P. 87—91.
- Haesaerts P., Koulakovska L.* La sequence pedosedimentaire de Korolevo (Ukraine Transcarpatique): contexte chronostratigraphique et chronologique // *Европейский средний палеолит*. — К., 2006. — P. 21—37.
- Harvati K., Panagopoulou E., Karkanis P., Athanassiou A., Frost S.R.* Preliminary results of the Aliakmon Paleolithic/Anthropological survey, Greece // A. Darlas, D. Mihalović (eds). *The Palaeolithic of the Balkans*. — Oxford, 2008. — P. 15—20 (BAR International Series 1819).
- Ivanova S.* Raw materials exploitation strategy on the territory of Bulgaria during early Palaeolithic period // *E.R.A.U.L.* — 2003. — **103**. — P. 9—16.
- Kozłowski J.K.* Early human migrations: incipient stages of the Old World peopling // *Rocznik Polskiej Akademii Umiejętności*. — Kraków, 2005. — S. 281—292.
- Kuhn S.L.* Paleolithic Archeology in Turkey // *Evolutionary Anthropology*. — 2002. — **11**. — P. 198—210.
- Levkovskaya G., Haesaerts P., Adamenko O.* End of Matuyama and beginning of Brunhes epochs in Korolevo—1 geoarcheological region (Transcarpathia): isotope chronology and paleogeography of sediments and Palaeolithic layer VII // *Early Paleolithic of Eurasia: New discoveries*. — Rostov-on-Don, 2008. — P. 119—121.
- Manzi G.* The Earliest Diffusion of the Genus Homo Toward Asia and Europe // *Brief Overview in Ph. V. Tobias et al. (eds.). Humanity from African naissance to coming millennia*. — Firenze; Johannesburg, 2001. — P. 117—124.
- Mellars P.* Neanderthals and the modern human colonization of Europe // *Nature*. — 2004. — **432**. — P. 461—465.
- Mellars P.* The Impossible Coincidence. A Single-Species Model for the Origins of Modern Human Behavior in Europe // *Evolutionary Anthropology*. — 2005. — **14**. — P. 12—27.
- Mortensen P.* Lower to Middle Palaeolithic artefacts from Loutry on the south coast of Crete // *Antiquity*. — 2008. — Vol. 82. — Issue 317.
- Păunescu A.* Paleoliticul și mezoliticul de pe teritoriul Dobrogei. — București, 1999.
- Rekovets L., Chepalyga A., Povodyrenko V.* Geology and mammalian fauna of the Middle Pleistocene site Medzhybozh, Ukraine // *Quaternary International*. — 2007. — **160**. — P. 70—80.
- Runnels C.N., Andel van T.H.* The Early Stone Age of the Nomos of Preveza: Landscape and Settlement // C.J. Wiseman, K. Zachos (eds). *Landscape Archaeology in Southern Epirus, Greece I // Hesperia Supplement*. — 2003. — **32**. — P. 47—134.
- Runnels C., Ozdogan M.* The Paleolithic of the Bosphorus region, NW Turkey // *Journal of Field Archaeology*. — 2001. — Vol. 28. — 1/2. — P. 69—92.
- Santonja M., Villa P.* The Acheulian of Western Europe // N. Goren-Inbar, G. Sharon (eds.). *Axe Age. Acheulian Tool-making from Quarry to Discard*. — Equinox Publishers, 2006. — P. 429—478.
- Shshcelinski V.E., Dodonov A.E., Baigusheva V.S. et al.* Early Paleolithic sites on the Taman peninsula (Southern Azov sea region) // *Early Paleolithic of Eurasia: New discoveries*. — Rostov-on-Don, 2008. — P. 109—114.
- Stepanchuk V.* Medzhibozh, Ukraine: early Middle Pleistocene evidence of human dispersal at the East European Plain // *Древнейшие миграции человека в Евразии*. — Новосибирск, 2009. — С. 291—300.
- Stepanchuk V., Ryzhov S., Rekovets L., Matviishina Zh.* The Lower Palaeolithic of Ukraine: Current evidence // *Quaternary International*. — (2010). — doi:10.1016/j.quaint.2009.12.006
- Stepanchuk V.N., Sapozhnikov I.V., Gladkikh M.I., Ryzhov S.N.* Ukrainian Upper Palaeolithic between 40/10.000 BP: Current insights into environmental—climatic changes and cultural development // F. Djindjian et al. (eds). *Le concept de territoires dans le Paléolithique supérieur européen*. — Oxford, 2009. — P. 63—74 (BAR International Series 1938).
- Tourloukis E.* New bifaces from the Palaeolithic site of Kokkinopilos, Greece and their stratigraphic significance // *Antiquity*. — 2009. — Vol. 83. — Issue 320.
- Vekua A., Lordkipanidze D., Rightmire G.P. et al.* A New Skull of Early Homo from Dmanisi, Georgia // *Science*. — 2002. — **297**. — P. 85—89.
- Zuk S.* About the Early Palaeolithic of the Crimea // *Préhistoire Européenne*. — 1995. — **7**. — P. 47—58.

Надійшла 15.04.2010

«БАЛКАНСКИЙ МОСТ» В НАЧАЛЬНОМ ОСВОЕНИИ ТЕРРИТОРИИ СОВРЕМЕННОЙ УКРАИНЫ

Несколько аспектов важны для текущей оценки роли Балкан в первоначальном заселении территории современной Украины. Прежде всего, это закономерности территориально-временного вектора локализации нижнепалеолитических памятников. Затем важна преобладающая для этого времени тенденция освоения территорий — в первую очередь гористых и приморских местностей, и, наконец, собственно географическое положение Балкан и большей части современной Украины. Приняв во внимание эти факторы, следует прийти к выводу, что в эпоху нижнего палеолита упомянутые ареалы представляли собой транзитные зоны, через которые коллективы ископаемых гоминидов передвигались в процессе пионерного освоения новых территорий.

Принимая во внимание, что исходно эти коллективы продвигались с африканского континента, естественным посредником между последним и Евразией выступает Ближний Восток. Ближневосточно-балканский вектор проникновения гоминидов в Европу, в любом случае, был существенным, играл важную роль, но, возможно, иногда ведущую, а иногда подчиненную.

И Балканы, и юг Восточной Европы, и Кавказ доставляют свидетельства раннего проникновения человека. Наиболее древние местонахождения в этих регионах зафиксированы на Тамани в Российской Федерации и в Родопях в Болгарии. В обоих случаях идет речь об индустриях модели 1 (олдованской) возрастом более 1,2—1,4 млн лет. Другие местонахождения, открытые, в том числе, и на территории Украины, имеют различный — в промежутке от 1 млн до 400 тыс. лет — возраст, подтвержденный естественнонаучными данными или предполагаемый.

Вместе с тем, пространственное распределение наиболее древних индустрий не дает возможности отдать однозначное предпочтение какому-либо одному направлению расселения гоминидов времени первой волны массовых миграций из Африки. В настоящее время более вероятным выглядит вариант заселения Восточной Европы (включая Северное Причерноморье) и Южной Европы (Балканы) с востока, со стороны Кавказа и Предкавказья. В таком сценарии уже Северное Причерноморье могло выступать как «коридор» для заселения Балкан, а также областей Центральной Европы. Возможны и другие трактовки. Так, например, преобладание на территории Анатолии, Балканского полуострова и юга Восточной Европы памятников с «нуклеусно-отщеповым» инвентарем вполне вписывается в «балканский» вариант продвижения носителей технологий модели 1 с Ближнего Востока в Европу.

Редкость и более поздний возраст индустрий технологической модели 2 (с рубилами) на Балканах и их практическое отсутствие в Восточной Европе, возможно, свидетельствует о том, что раннего массового проникновения носителей ашельских индустрий через Балканы в Европу, в том числе и на юг Восточноевропейской равнины, вероятнее всего, не было. Таким образом, роль балканского «моста» на этапе массовых миграций *Homo heidelbergensis* представляется менее существенной. Следующий этап интенсификации передвижений первобытного населения в ареале Балкан и юга Восточной Европы, по имеющимся источникам, связывается уже с периодом развитого среднего палеолита, в частности со временем последнего межледниковья и оледенения.

Таким образом, на этапе нижнего палеолита и Балканы, и юг Восточной Европы были важными коридорами расселения древних гоминидов. Можно говорить о достаточно большой вероятности начального проникновения носителей олдованских технологий на юг Восточной Европы именно через Балканы. Напротив, расселение носителей индустрий с рубилами, скорее всего, шло другими путями, возможно через территорию Центральной Европы.

V.M. Stepanchuk

«BALKAN BRIDGE» IN THE INITIAL SETTLING OF THE TERRITORY OF MODERN UKRAINE

Several aspects are important for the current appraisal of the role of the Balkans in the initial peopling of the territory of modern Ukraine. First of all, these are patterns of a spacial and temporal vector of localization of the Lower Palaeolithic sites. Next, a prevailing for that period tendency of peopling territories, above all of hilly and seaside localities, is important. Finally, the very geographic situation of the Balkans and the large part of modern Ukraine plays a role. Having taken into account these factors one should come to the following conclusion: in the Lower Palaeolithic period the areas mentioned were the transitional zones where the people of fossil hominids moved during the pioneer peopling of new territories.

Taking into consideration that originally these people moved from African continent, a natural mediator between the latter and Eurasian continent was the Near East. The Near Eastern and Balkan vector of penetration of hominids into Europe was significant in any case and played an important role, however, sometimes probably its role was the leading and sometimes the subordinate.

Both the Balkans and the south of Eastern Europe, and the Caucasus provide evidences of early penetration of humans. The oldest localities in these regions are traced in Taman in the Russian Federation and in Rhodope in Bulgaria. In both cases it is a matter of industries of a mode 1 (Olduvaian) which is dated by more than 1,2—1,4 Myr. Other sites discovered, including the territory of Ukraine, are dated within the period from 1 million to 400 Kyr, which is confirmed by the natural science data or is presumable.

At the same time, spatial distribution of the oldest industries does not allow the author to give clear preference to any of the directions of hominids' dispersal in the period of the first wave of mass migrations from Africa. Today, the variant of peopling of Eastern Europe (including the north coast of the Black Sea) and Southern Europe (the Balkans) from the east looks more reliable, i.e. from the Caucasus and Trans-Caucasus region. In this scenario, already the north coast of the Black Sea could be

a «corridor» for settling of the Balkans, as well as regions of Central Europe. Other interpretations are also possible. Thus, for instance, prevalence of the sites with «cores and flakes» inventory on the territory of Anatolia, Balkan Peninsula, and the south of the Eastern Europe completely falls into the «Balkan» variant of movement of the bearers of technologies of the mode 1 from the Near East to Europe.

Rarity and the later age of the industries of technologic mode 2 (industry with handaxes) at the Balkans and their physical absence in Eastern Europe probably testify that there was no early mass penetration of the bearers of Acheulean industries through the Balkans into Europe including the south of Eastern European plain. Thus, the role of Balkan «bridge» at the stage of the mass migrations of *Homo heidelbergensis* appears to be less significant. The next stage of intensification of the movements of prehistoric population in the area of the Balkans and the south of Eastern Europe according to the existing sources is related to the period of the advanced Middle Palaeolithic, namely to the time of the latest interglacial and glacial periods.

Consequently, at the stage of the Lower Palaeolithic both the Balkans and the south of Eastern Europe were the important corridors of settlements of ancient hominids. It is possible to talk about a high enough possibility of the initial penetration of the bearers of Olduvaian technologies into the south of Eastern Europe exactly through the Balkans. On the other hand, settlement of the bearers of industries with handaxes, most likely, took other ways, probably through the territory of Central Europe.